

ΑΡΧΕΣ

ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΑΚΤΗ ΤΟΥ ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΟΥ ΚΟΛΠΟΥ, στην οροσειρά που υψώνεται κάθετα πάνω απ' τη θάλασσα, δεσπόζει ο Παρνασσός, το δουννό όπου ο Απόλλων, ο θεός του φωτός, *τεκμήρατο* (αποφάσισε) να φτιάξει το ιερό του. Στον ομηρικό ύμνο *Εις Απόλλωνα*, ο τυφλός ποιητής διηγείται την ιστορία:

*ἔνθεν καρπαλίμως προσέδης πρὸς δειράδα θύων,
ἔκειο δ' ἔς Κρίσην ὑπὸ Παρνησὸν νιφόεντα
κνημόν πρὸς ζέφυρον τετραμμένον, αὐτὰρ ὕπερθεν
πέτρῃ ἐπικρέμαται, κοίλῃ δ' ὑποδέδρομε θῆσσα
τρῆχει· ἔνθα ἄναξ τεκμήρατο Φοῖβος Ἀπόλλων
νηὸν ποιήσασθαι ἐπήρατον.*

[Από κει οργισμένος έφυγες για τα δουνά κι έφτασες στην Κρίσα, κάτω απ' τον χιονισμένο Παρνασσό, εκεί που η πλαγιά του στρέφεται στη δύση κι από πάνω κρέμεται ένας βράχος, ενώ από κάτω απλώνεται τραχιά χαράδρα. Εδώ αποφάσισε ο βασιλιάς Φοῖβος Απόλλων να φτιάξει έναν όμορφο ναό.

Εις Απόλλωνα, 281-286.]

Ο ναός αυτός, ερειπωμένος σήμερα αλλά όμορφος ακόμα, βρίσκεται στο κέντρο του ιερότερου τεμένους του αρχαίου κόσμου – των Δελφών. Αν σταθείς στα ερείπιά του και κοιτάξεις

ψηλά, πάνω απ' τα βράχια, τον ουρανό, μπορεί να δεις φευγαλέα έναν αετό – απόγονο, ίσως, του ζεύγους των αετών που ο Ζευσ έδωσε εντολή να πετάξουν από τα δύο πέρατα του κόσμου, για ν' ανταμώσουν εδώ, στον ομφαλό της Γης.

Έχουν περάσει πάνω από 3000 χρόνια από τότε που οι Δελφοί ήσαν ξακουστοί σ' όλο τον αρχαίο κόσμο. Κατείχαν τη σκέψη των βασιλέων και των αυτοκρατόρων μέχρι το τέλος του 4ου μ.Χ. αιώνα, όταν έχασαν τελικά τη δύναμή τους. Ποια ήταν, όμως, η γοητεία αυτού του τόπου; Οπωσδήποτε όχι μόνο η ομορφιά του, όσο κι αν ήταν μαγευτική. Η έλξη που ασκούσε ήταν το δώρο της *προφητείας*. Εδώ βρισκόταν ο οίκος του διασημότερου και ισχυρότερου μαντείου που γνωρίζουμε, του Μαντείου των Δελφών.

Ήδη τον 7ο π.Χ. αιώνα οι ρήσεις του Μαντείου είχαν καταστεί ετήσιο τελετουργικό γεγονός, που ετελείτο την ημέρα των γενεθλίων του Απόλλωνα. Η Πυθία, μία υπερπεντηκοντούτις χωρική, αφού πλενόταν στα ύδατα της Κασταλίας Πηγής –που αναβλύζει ακόμη από τα βράχια κάτω από τον ναό–, και μεθούσε με τον καπνό καιόμενων φύλλων δάφνης, έπεφτε σε έκσταση. Απαντούσε στις ερωτήσεις των προσκυνητών με φωνές ακατάληπτες, τις οποίες μετέφραζαν σε εξάμετρους στίχους οι προφήτες που τη συνόδευαν.

Αυτός ο μύθος κι αυτά τα μυστήρια φαίνονται τόσο μακρινά από τον σύγχρονο κόσμο. Αλλά έχουμε κάτι το κοινό με εκείνους τους προσκυνητές: ήξεραν το παρελθόν και λαχταρούσαν να μάθουν το μέλλον. Όπως εκείνοι, έχουμε κι εμείς μέσα στο κεφάλι μας το πολυπλοκότερο όργανο που υπάρχει στο σύμπαν – τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Αυτό το εύθραστο κομμάτι ζελέ είναι το πιο ανεκτίμητο πράγμα που έχει κανείς. Δημιουργεί τον νου του κατόχου του. Είναι η *μηχανή του νου*.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΝΟΥ

Το ταξίδι που περιγράφεται σ' αυτό το βιβλίο θα μας φέρει μέσα στο κεφάλι μας, σ' έναν κόσμο που συνίσταται απ' ενός από νευρικά κύτταρα και χημικές ουσίες, απ' ετέρου από σκέψεις και αισθήματα. Αλλά το πρώτο δήμα που θα κάνουμε θα είναι προς τα

πίσω, πριν απ' τη γέννηση των Δελφών, στη σύλληψη της ανθρωπίνης φύσης. Πότε οι άνθρωποι απέκτησαν μυαλό;

Οι μύθοι του Ομήρου, που παραδόθηκαν με τη λαλιά από τη μια γενιά στην άλλη, είναι γεμάτοι από φόβους, ελπίδες, ζήλιες, έρωτες. Στην *Οδύσσεια* ο Όμηρος λέει πως ο Οδυσσεύς *πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω*. Ὑστερα από τρεις χιλιάδες χρόνια, διαβάζοντας τα έπη του Ομήρου, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο νους των αρχαίων Ελλήνων ήταν παρόμοιος του δικού μας. Ακόμη πιο πίσω, στους σκοτεινούς προϊστορικούς χρόνους, τα σήματα είναι σπανιότερα και πιο δυσανάγνωστα.

Πολύ πριν από τα χρόνια του Ομήρου, άνθρωποι που έμοιαζαν με μας είχαν ήδη εγκατασταθεί σε πολλά μέρη της νότιας Ευρώπης. Δεν άφησαν μύθους ούτε ναούς ούτε γραπτά. Αλλά εδώ και 17.000 χρόνια, κάποιος άφησε ένα μήνυμα – μια μποτίλια στον ασβεστόλιθο – που το ζωγράφισαν με ώχρες και κάρβουνο στους κάτασπρους τοίχους των σπηλαίων του Λασκώ, στη νοτιοδυτική Γαλλία. Οι τοίχοι αυτοί, με τα ελάφια, τους δίσωνες, τους ταύρους και τα άλογα, ζωγραφισμένα όλα φύρδην-μίγδην, σφύζουν από ζωή. Ο σύγχρονος επισκέπτης – ηδονοβλεψίας που κοιτάζει μες απ' την κλειδαρότρυπα του χρόνου τον νου ανθρώπων που έζησαν εδώ και τετρακόσιες γενιές – στέκεται και παρατηρεί με δέος. Ο Don Johanson, Αμερικανός αρχαιολόγος και ανθρωπολόγος, συνοψίζει τη σημασία αυτού του τόπου ως εξής: «Είναι σαν να εισδάλλεις στο παρελθόν και να δράττεσαι της ευκαιρίας να δεις τον κόσμο προ 17.000 ετών με τα μάτια των ανθρώπων που ζούσαν τότε.»

Αυτοί οι Κρο-Μανιόν άνθρωποι του Λασκώ ήταν *homo sapiens*, ανήκαν στο ίδιο με μας είδος – άνθρωποι που ήξεραν να εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις και είχαν συμβιβάσει με το εχθρικό περιβάλλον στα τέλη της Εποχής των Παγετώνων. Πιθανότατα ζούσαν, όπως και οι σημερινοί κυνηγοί-καρποσυλλέκτες, σε μικρές ομάδες που αποτελούνταν από πέντε-έξι οικογένειες, και ο καθένας συνεισέφερε τις επιδεξιότητές του και τα παιδιά του στην κοινή τράπεζα επενδύσεων του μέλλοντος. Ο φιλόσοφος του δέκατου έβδομου αιώνα Thomas Hobbes λέει πως η ζωή αυτών των ανθρώπων ήταν απεχθής, κτηνώδης και σύντομη, αλλά η λαμπρότητα της τέχνης τους μας υποδηλώνει ότι εί-

χαν ήδη αίσθηση του ωραίου και την επιθυμία να αφήσουν τα ίχνη τους στον κόσμο. Όποια κι αν ήταν η πρακτική χρησιμότητα αυτών των ζωγραφιών, η απλή και καθαρή χαρά στον νου αυτών των αρχαίων καλλιτεχνών, όταν δημιουργούσαν αυτές τις θαυμάσιες εικόνες, ξεπερνά κατά πολύ την πρακτική τους αξία.

ΤΟ ΛΙΚΝΟ ΤΟΥ ΝΟΥ

Οι άνθρωποι του Λασκώ ήσαν απόγονοι ανθρώπων κοντόχοι-ντρων και πλατυκέφαλων, οι οποίοι, βαδίζοντας όρθιοι, ήρθαν στην Ασία και την Ευρώπη εδώ και περισσότερο από ένα εκατομμύριο χρόνια. Ο εγκέφαλός τους είχε το μισό μέγεθος του δικού μας, ήξεραν όμως ήδη ν' ανάβουν φωτιά και να φτιάχνουν λίθινα εργαλεία, και οπωσδήποτε είχαν τη δυνατότητα να μεταφέρουν τροφή και νερό. Αλλά το πολυτιμότερο κτήμα τους, αυτό που τους έβαζε σε πλεονεκτική θέση έναντι όλων των άλλων ειδών του πλανήτη, ήταν η ικανότητά τους να μεταδίδουν επινοήσεις και ιδέες και να συλλαμβάνουν το μέλλον τους.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο πραγματικός Κήπος της Εδέμ, η κοιτίδα της ανθρωπότητας, είναι η Αφρική. Ποτέ δεν θα μάθουμε, βέβαια, γιατί εκείνοι οι μακρινοί πρόγονοί μας, του είδους *Homo erectus*, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την Αφρική και να πορευτούν μες από την έρημο του Σινά. Ξέρουμε όμως ότι τα κόκαλά τους και τα λείψανα των αντικειμένων που έφτιαξαν είναι σκορπισμένα απ' άκρου σ' άκρου της ευρασιατικής ηπείρου, από τη Χαϊδελβέργη ως την Ιάβα. Μια αίσθηση περιέργειας, η επιθυμία να δουν τι βρίσκεται πίσω απ' τον επόμενο λόφο, θα πρέπει να τους ωθούσε συνεχώς, από γενιά σε γενιά.

Κάθε είδος πάνω σε τούτη τη Γη είναι ένα θαύμα προσαρμογής, ένα τέλειο προϊόν του περιβάλλοντος στο οποίο ζει. Κάθε είδος εκτός από ένα, εννοείται. Ο άνθρωπος είναι το ασχημόπαπο της εξέλιξης. Χωρίς τον θαυμάσιο εγκέφαλό του, το αδέξιο και απροσάρμοστο σώμα του θα είχε εγλωδίσει την ύπαρξή του σε μια μικρή κόχη. Το τεκμήριο του ανθρώπου είναι μάλλον ο πολυμήχανος νους, η επινοητικότητά του, παρά η επιτυχής προσαρμογή του σε έναν συγκεκριμένο τόπο ή σε έναν ιδιαίτερο τρόπο ζωής. Είμαστε το μέγα παράδοξο του έμβιου κόσμου. Το περι-

δάλλον μάς δημιούργησε, αλλά η εξέλιξή μας μας κατέστησε ικανούς να δημιουργούμε το δικό μας περιδάλλον και ως εκ τούτου να ορίζουμε το πεπωμένο μας.

Η καταγωγή του ανθρώπινου είδους ανάγεται μερικά εκατομμύρια χρόνια προ της εξόδου του από την Αφρική, στην εποχή που το δέντρο της εξέλιξης διακλαδώθηκε, χωρίζοντας τον άνθρωπο από τον πίθηκο. Αυτός ο σκοτεινός χωρισμός μπορεί να συνέδη στη σαδάνα που καλύπτει τη σημερινή Αιθιοπία και Κένυα. Εδώ, στην τεκτονική τάφρο της Ανατολικής Αφρικής, κοντά στον Ισημερινό, η ηφαιστειακή έκρηξη δημιούργησε τα στρώματα της στάχτης και του αργιλικού σχιστόλιθου όπου δάδισαν πλάσματα που έζησαν προ αμνημονεύτων χρόνων, και άφησαν ίχνη, κομμάτια απολιθωμένων οστών, υπολείμματα δοντιών και εργαλείων, που είναι τα μόνα ενθύμια που έχουμε των παλαιότατων προγόνων μας.

Ο Richard Leakey, διευθυντής των Εθνικών Μουσείων της Κένυας, κρατάει στα χέρια του ένα αντίγραφο του κρανίου του *Homo habilis*, του προγόνου του *Homo erectus*, που έζησε σε αυτά τα μέρη της Αφρικής στο απώτατο παρελθόν, προ ενός ή και τριών εκατομμυρίων ετών. Τα οστά του δεν έχουν βρεθεί σε καμιά άλλη ήπειρο.

Για τους περισσότερους από μας, τους απλούς θεατές της επιστήμης της παλαιοανθρωπολογίας, η γοητεία αυτών των απολιθωμένων κρανίων έγκειται στο να φανταζόμαστε τα πρόσωπα και να αναρωτιόμαστε τι έκφραση είχαν, αν γελούσαν ή αν έκλαιγαν. Αλλά τα επιδέξια δάχτυλα του Richard Leakey γλιστρούν μέσα στο κρανίο και ψάχνουν, όπως οι επισκέπτες του Λασκώ, να βρουν μηνύματα και σημάδια του νου, γραμμένα στα εσωτερικά του τοιχώματα. Ψηλαφεί το κοίλωμα, στο αριστερό μέρος του κεφαλιού:

Σε μας τους νεότερους ανθρώπους, το μέρος του εγκεφάλου μας που σχετίζεται με την ομιλία βρίσκεται στη μετωπιαία περιοχή. Ονομάζεται περιοχή του Broca. Αν γεμίσεις το κρανίο με ελαστικό κόμμι, μπορείς να λάβεις το αποκαλούμενο ενδοκρανιακό εκμαγείο, που σου δίνει το εξωτερικό σχήμα του εγκεφάλου. Στο εκμαγείο αυτού του κρανίου, η περιοχή του Broca φαίνεται κα-

θαρά. Στους χιμπαντζήδες και τους γορίλλες δεν φαίνεται αυτή η περιοχή. Εδώ υπάρχει. Υπήρχε άρα η δυνατότητα για ομιλία.

Αυτή η αποκάλυψη γεννά απορίες: ο εγκέφαλος αυτού του πλάσματος, μισός μόνο στο μέγεθος από τον δικό μας, διέθετε προφανώς την ειδική εκείνη περιοχή που, στους νεότερους ανθρώπους, ελέγχει την ομιλία. Ωστόσο, από όλες τις ενδείξεις των απολιθωμάτων προκύπτει ότι οι γλωσσικές εκφορές του *Homo habilis*, ή ακόμη και του *Homo erectus*, ήταν αργές, στοιχειώδεις και αδέξιες. Αν η περιοχή του εγκεφάλου που χρησιμοποιούμε για να επικοινωνήσουμε αναπτύχθηκε πολύ προ της πλήρους ικανότητας ομιλίας, μήπως η τάξη και η δομή που επιβάλλει η γλώσσα στη σκέψη είχαν εδραιωθεί πολύ προτού μπορέσουν οι πρόγονοί μας να μιλήσουν ο ένας στον άλλον; Μήπως ο *Homo habilis* χρησιμοποιούσε αυτό το μέρος του εγκεφάλου του για να ελέγξει την επικοινωνία μέσω χειρονομιών, καθώς πολλοί παλαιοανθρωπολόγοι έχουν υποθέσει; Ή μήπως αυτή η πρωτόγονη περιοχή του *Broca* έδωσε σε αυτό το πλάσμα την ικανότητα να χειρίζεται αντικείμενα, να σχεδιάζει και να κατασκευάζει λίθινα εργαλεία; Σύμφωνα με τον Richard Leakey, τα λίθινα εργαλεία που οι πρώτοι ανθρωπίδες άφησαν, μας εξηγούν τον νου τους:

Οι πρόγονοί μας, που έζησαν πριν από 1,5 ή 2 εκατομμύρια χρόνια, έφτιαχναν όμορφα πέτρινα εργαλεία. Για να φτιάξεις ένα τσεκούρι από ένα κομμάτι πέτρα, πρέπει να είσαι ικανός να διαλέξεις μια πέτρα που να περιέχει το τσεκούρι προτού το σκαλίσεις. Πρέπει να δεις το τελειωμένο αντικείμενο στο κομμάτι την πέτρα. Αυτή η ικανότητα σύλληψης μιας αφηρημένης ιδέας, να βλέπεις κάτι που δεν είναι εκεί, φαίνεται να είναι ανθρώπινη.

ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ

Μολονότι οι χιμπαντζήδες και οι γορίλλες έχουν πολύ μικρούς εγκεφάλους (το ένα τρίτο των δικών μας), το 99 τοις εκατό του γενετικού τους υλικού, το DNA των χρωμοσωμάτων τους, είναι ίδιο με το δικό μας. Το κρίσιμο 1 τοις εκατό μάς έδωσε τη γλώσ-

σα, και ακολουθώντας τον πολιτισμό, την επιστήμη και την τέχνη μας. Τούτο, άραγε, σημαίνει ότι οι πλησιέστεροι συγγενείς μας στο βασίλειο των ζώων δεν έχουν μυαλό; Αυτό το 1 τοις εκατό των ανθρώπινων γονιδίων, είναι άραγε νοοπλάστες;

Το 1960 η Jane Goodall, φοιτήτρια στο Καίμπριτζ, εργαζόταν με τον πατέρα του Richard Leakey, τον Louis. Ο Leakey είχε τη γνώμη ότι η μελέτη των χιμπατζήδων στο φυσικό τους περιβάλλον θα μπορούσε να μας δια φωτίσει για την κοινωνική ζωή και τη συμπεριφορά των προγόνων μας της Λιθίνης Εποχής. Μέχρι το 1960 γνωρίζαμε ελάχιστα πράγματα για τη φυσική ζωή των πιθήκων και, από τις παρατηρήσεις που είχαν γίνει σε εργαστήρια, ζωολογικούς κήπους και τσίρκα, επικρατούσε η εντύπωση ότι οι πίθηκοι έχουν εξαιρετική μνήμη, καλή όραση και αξιόλογη δεξιότητα, αλλά η ζωή τους είναι ρηχή και αδιάφορη.

Το έργο της Jane Goodall στο Γκομπ Στρημ Ρεζέρβ της Τανζανίας άλλαξε εντελώς τα δεδομένα. Η Goodall περιέγραψε τον πλούτο της κοινωνίας των χιμπατζήδων, τους ισχυρούς οικογενειακούς τους δεσμούς, την ικανότητά τους για επικοινωνία και συνεργασία. Αλλά μία από τις πρώτες της παρατηρήσεις έχει χαραχτεί στη μνήμη της: τον Νοέμβριο του 1960 είδε έναν από τους ενήλικους άρρενες, τον Ντέιβιντ Γκρέιμπερντ, να “ψαρεύει” τερμίτες, βάζοντας ένα μακρύ κοτσάνι από χόρτο στις τρύπες μιας φωλιάς τερμιτών στο κοκκινόχωμα. Η ενέργεια αυτή δεν ήταν τυχαία. Παρατηρήθηκε ότι οι χιμπατζήδες έψαχναν μακριά από τη φωλιά των τερμιτών για να βρουν κατάλληλα κλαδιά και κοτσάνια, τα οποία καθάριζαν προσεχτικά και τα στοιβαζαν δίπλα τους, ως εφεδρικά, στο μέρος όπου θα “ψάρευαν” την τροφή τους. Η Jane Goodall έστειλε ένα τηλεγράφημα στον Louis Leakey, που είχε ορίσει τον άνθρωπο ως πλάσμα που κατασκευάζει εργαλεία βάσει ενός συστηματικού και στερεότυπου σχεδίου. Ο Leakey απάντησε: «Θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουμε είτε το εργαλείο είτε τον άνθρωπο – ή να δεχθούμε ότι οι χιμπατζήδες είναι άνθρωποι!»

Οι χιμπατζήδες έχουν, όπως κι εμείς, όχι μόνο νοήμονα κοινωνική συμπεριφορά, αλλά και μια άσχημη πλευρά χαρακτήρος. Το 1974 η Goodall είδε για πρώτη φορά μια ομάδα χιμπατζήδων να επιτίθεται και να καταδιώκει μια άλλη ομάδα γειτόνων τους.

Όποιος διαβάσει το χρονικό της Goodall δεν είναι σε θέση να μην πιστέψει ότι ο εγκέφαλος του χιμπατζή μπορεί να ζωηρέψει την τρεμάμενη φλόγα του νου. Αλλά οι χιμπατζήδες δεν έφυγαν από το δάσος, δεν πορεύτηκαν στο εχθρικό άγνωστο της Ευρώπης και της Ασίας, δεν πάλεψαν ενάντια στην εκπνέουσα Εποχή των Παγετώνων, δεν έχτισαν καθεδρικούς ναούς. Σύμφωνα με την Jane Goodall, η γλώσσα είναι το κλειδί των επιτευγμάτων του ανθρώπου:

Η γλώσσα ελευθερώνει τον άνθρωπο από το παρόν. Μας καθιστά ικανούς να κάνουμε σημαντικά σχέδια όχι μόνο για το εγγύς μέλλον –πράγμα που μπορεί να κάνει ακόμη και ένας χιμπατζής– αλλά και για τον επόμενο χρόνο, ή την επόμενη δεκαετία. Μας δίνει τη δυνατότητα να μεταβιβάσουμε παραδόσεις και πολιτισμό στα παιδιά μας.

Οι χιμπατζήδες δεν μπορούν να μιλήσουν. Αυτό είναι ένα δεδομένο στην επιστήμη της επικοινωνίας. Αλλά οι ψυχολόγοι έδειξαν ότι οι χιμπατζήδες έχουν την ικανότητα να επικοινωνούν με σύμβολα, έστω και αν δεν διαθέτουν τη γραμματική ισχύ της πραγματικής γλώσσας. Ως προς αυτό θα επανέλθουμε.

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΝΟΥ

Η έπαρση των ανθρώπινων όντων, η βαθιά ριζωμένη πεποίθηση ότι ο άνθρωπος είναι μοναδικός και ριζικά διαφορετικός από τα ζώα, είναι κατανοητή. Όλα τα είδη είναι μοναδικά. Αν δεν ήσαν, δεν θα αποτελούσαν διακεκριμένα και ανεξάρτητα είδη. Κάθε ζώο, για να εκτελέσει το βιολογικό του έργο, να συντηρήσει τον εαυτό του και τα γονιδιά του, είναι υποχρεωμένο να ενεργεί σαν να υπάρχει ο κόσμος μόνο για το καλό το δικό του και της οικογένειάς του. Αυτή τη θεμελιώδη βιολογική επιταγή της αυτοσυντήρησης ο άνθρωπος τη μετέτρεψε σε ανθρωποκεντρική θεώρηση του σύμπαντος.

Βαθιά στο σύμπλεγμα των σπηλαίων του Λασκώ, ένας καλλιτέχνης άφησε τη μοναδική εικόνα ενός ανθρώπινου όντος – ένα σκαρίφημα που αποτελείται από μια γραμμούλα κι ένα κεφάλι σαν πουλιού. Η φιγούρα δείχνει να κλονίζεται από έναν εφορμώ-

να δίσωνα, που έχει ζωγραφιστεί με πολλή προσοχή και ακρίβεια. Αυτός που ζωγράφισε αυτήν την παράξενη εικόνα –*αφηρημένα τον άνθρωπο και αναπαραστατικά το ζώο*–, είναι βέβαιο ότι θεωρούσε τα ανθρώπινα όντα ως είδος ξεχωριστό και ιδιαίτερο. Η έπαρση της μοναδικότητας ήταν παρούσα εκεί, πριν από 17.000 χρόνια.

Μας ξαφνιάζει σήμερα το ενδεχόμενο να είναι ο νους, το πιο ακριβό μας κτήμα, όχι αποκλειστικά ανθρώπινη ιδιότητα αλλά απλώς το ψηλότερο σκαλί στην κλίμακα της διανοητικής λειτουργίας – κλίμακα που κατεβαίνει αρκετά κάτω, στον κόσμο των ζώων. Η εξέλιξη, ως επί το πλείστον, κινήθηκε με ανεπαίσθητα βήματα. Αλλά ενίοτε, μια ελάχιστη δομική ανάπτυξη παρήγαγε μια ποιοτική λειτουργική αλλαγή. Τα φτερά ενός πρωτόγονου πτηνού είχαν ελάχιστες διαφορές κατά τη δομή (και κατά τα γονίδια που τα καθόριζαν) από τα μέλη των ερπετόμορφων προγόνων του. Αλλά το πουλί μπορούσε να κάνει κάτι που το ερπετό δεν το 'δλεπε ούτε στο όνειρό του: μπορούσε να πετάξει. Μπορούμε να υποθέσουμε με βεβαιότητα ότι η εξέλιξη του ανθρώπινου εγκέφαλου –και του παραγώγου του, του νου– είχε αυτό τον εκρηκτικό χαρακτήρα. Ένα ελάχιστο ποίκιλμα της δομής (εκείνη η πρωτόγονη περιοχή του Broca, πιθανόν) έσπρωξε τον εγκέφαλο στην εξελικτική του πορεία και έκανε τις σκέψεις του να πετάξουν.

Για τον Richard Dawkins, ζωολόγο στην Οξφόρδη, η εξέλιξη είναι εξαιρετικά απλή: «Το κάθε τι σε ένα έμβιο σύστημα έχει σκοπό την αναπαραγωγή και διαιώνιση των γονιδίων που το δημιουργήσαν». Ο Δαρβίνος είχε εξακριβώσει ότι οι πιέσεις του περιβάλλοντος *επιλέγουν* το κάθε ζώο (ή ακόμη και συνεργατικές ομάδες ζώων) με κριτήριο την *ικανότητά* τους να ανταποκρίνονται και να προσαρμόζονται σε αυτές τις απαιτήσεις. Αλλά αυτό που καθιστά ένα ζώο ικανό και ευπροσάρμοστο είναι τα γονίδια που δομούν το σώμα του. Διερωτάται κανείς τι έχει να πει ένας αναγωγικός δαρβινιστής για την άνθηση του ανθρώπινου νου. Για τον Dawkins, ο νους είναι οι ενέργειες του εγκεφάλου, που «εξελίχθηκε για να καταστήσει τα ζώα πιο αποτελεσματικά ως προς την αναπαραγωγή των γονιδίων τους».

Η μεγάλη ανάπτυξη του εγκεφάλου, και ειδικότερα του

φλοιού των εγκεφαλικών ημισφαιρίων, η οποία συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της εξέλιξης των πιθήκων, ενδέχεται να προκλήθηκε από το γεγονός ότι ήσαν δενδροόδιοι. Η γρήγορη κίνηση μέσα στο δαιδαλώδες περιβάλλον των κλαδιών και των φύλλων θα πρέπει να ήγειρε τρομαχτικές απαιτήσεις στον υπολογιστή που είχαν μέσα στο κεφάλι τους. Όταν οι πρώτοι ανθρωπίδες εγκατέλειψαν τα δάση και βγήκαν στη σαβάνα, πήραν μαζί τους τους εγκεφάλους που κληρονόμησαν από τους δενδροόδιους προγόνους τους. Όπως το μέλος που έγινε φτερό, έτσι κι αυτός ο μεγάλος εγκέφαλος ξαφνικά έδειξε ότι μπορούσε να κάνει άλλα, θαυμάσια πράγματα.

Η εικόνα που ζωγραφίζει ο Dawkins φαίνεται, αρχικά, παγερή. Τα γονίδια λίγο διαφέρουν από ιούς, με τους οποίους το σώμα μας (παράγωγο και υπηρέτης τους) έχει έρθει σε συμβιβασμό. Χρησιμοποιούν το σώμα στο οποίο ενοικούν μόνο ως όχημα μεταφοράς. Και, τελικά, το σώμα αναπαράγει τα γονίδια που το κατασκεύασαν. Το ζώο είναι ένα ρομπότ και ο εγκέφαλός του ο υπολογιστής που το ελέγχει.

Αν εξετάσουμε το ζήτημα, πιστεύω ότι θα διώξουμε τον φόβο και την οργή που μας προκαλεί αυτή η μηχανιστική αναλογία. Γνωρίζω ότι η καρδιά μου είναι απλώς μια μάζα συστατικών πρωτεϊνών, με διάφορες χημικές και ηλεκτρικές ιδιότητες, που την κάνουν να χτυπάει ρυθμικά. Γνωρίζω ότι τα γονίδιά μου τη δόμησαν και ότι οι ενέργειές της μπορούν να περιγραφούν με απλούς, υλικούς όρους. Ωστόσο, η γνώση αυτή δεν με κάνει να την εκτιμώ λιγότερο. Ανάλογα, αν η έρευνα του εγκεφάλου μάς βοηθήσει να καταλάβουμε τον νου μας ως παράγωγο του εγκεφάλου μας, μπορεί να χαθεί το μυστήριο χωρίς να θιγεί το θαύμα. Όπως γράφει ο Richard Dawkins:

Οι άνθρωποι μπορούν να ερωτευτούν, να έχουν αισθήματα, να απολαμβάνουν την ωραία μουσική, κ.λπ. Όλα αυτά βρισκονται εντός των δυνατοτήτων μας ως ρομπότ. Είμαστε ρομπότ με την έννοια ότι είμαστε μηχανικά συστήματα. Είμαστε δομημένοι με τους νόμους της φυσικής.

ΜΙΑ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΝΟΥ

Λέμε ότι έχουμε γερό μυαλό, ότι το χάσαμε, ότι το βάλουμε να δουλέψει. Θεωρούμε τον νου δεδομένο, αλλά έχουμε πολύ ασαφή ιδέα για το τι σημαίνει η λέξη. Το παρόν βιβλίο θα σας πει πολλά για τον νου, αλλά δεν σας υπόσχομαι πλήρη και εντελή γνώση. Μπορώ, ωστόσο, να διατυπώσω μian άποψη και να εκμυστηρευθώ μια πεποίθηση. Πιστεύω ότι όλα όσα κάνετε όταν αισθάνεστε ότι χρησιμοποιείτε το μυαλό σας (αντίληψη, σκέψη, αίσθηση, επιλογή, κ.λπ.) είναι καθ' ολοκληρίαν αποτέλεσμα φυσικών ενεργειών των μυριάδων κυττάρων που συνιστούν τον εγκέφαλό σας. Ο εγκέφαλος εκτελεί τις ενέργειες τις οποίες ερμηνεύουμε ως ενέργειες του νου.

Αυτή η ματεριαλιστική άποψη της φύσης ελπίζω να μην προσβάλει πολλούς αναγνώστες. Κατά τη γνώμη μου, παριστάμεθα σήμερα μάρτυρες μιας αλλαγής της κοινής γνώμης ως προς τη φύση του ανθρώπινου είδους, τόσο σημαντικής όσο και εκείνη που προκάλεσε η θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου. Τα τελευταία σαράντα χρόνια, η ιατρική επιστήμη ανέπτυξε νέες, εκπληκτικές μεθόδους θεραπείας των εγκεφαλικών και νοητικών διαταραχών, ανάλογες με τα θαύματα που επιτυγχάνει καθημερινά σχετικά με άλλα όργανα του σώματος. Η επιληψία υποχωρεί στη φαρμακευτική αγωγή και οι όγκοι στη χειρουργική. Ακούμε για τις πρώτες επιτυχίες μεταμόσχευσης εγκεφαλικού ιστού στη θεραπεία της νόσου Πάρκινσον. Οι “διανοητικές” ασθένειες, για τις οποίες μιλούσαν πρώτα ψιθυριστά, καθ' όσον θεωρούνταν αποτέλεσμα υπερφυσικών ενεργειών ή υποσυνείδητων σεξουαλικών φαντασιώσεων, αντιμετωπίζονται τώρα από την πλειονότητα των κοινών ανθρώπων ως τραγικές διαταραχές της χημείας ή της δομής του εγκεφάλου.

Πάρτε, για παράδειγμα, τη νόσο Χάντινγκτον. Τα πρώτα συμπτώματα, που εμφανίζονται συχνά στην ακμή της νεότητας, είναι ανεξέλεγκτες συσπάσεις των μυών του προσώπου, οι οποίες εξαπλώνονται αναπόδραστα σε ολόκληρο το σώμα. Παρουσιάζεται δυσκολία ή και πλήρης αδυναμία στη βάδιση, στην άρθρωση, ακόμη και στην αναπνοή. Οι περισσότεροι ασθενείς πάσχουν από σοβαρότατες ψυχολογικές διαταραχές, απώλεια της μνήμης

και της αντίληψης, παραισθήσεις και συγκινησιακές εκρήξεις, παρόμοιες με εκείνες των σχιζοφρενών. Αυτή η περίπλοκη, θανατηφόρος ασθένεια προσβάλλει έναν στους 10.000, στον όλο πληθυσμό. Ωστόσο, εμφανίζεται σε οικογένειες και, σε ορισμένες απομονωμένες κοινότητες, η συχνότητα είναι υψηλότερη.

Η Nancy Wexler, Αμερικανίδα κλινική ψυχολόγος, έχει εκδηλώσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αυτή την ασθένεια. Η μητέρα της και όλοι οι εκ μητρός θείοι της πέθαναν από τη νόσο Χάντινγκτον και μόνο δύο μέλη της οικογένειάς της επιζούν. Η Wexler μελετά μια απομονωμένη, ενδογαμική κοινότητα στις όχθες της λίμνης Μαρακάμπο της Βενεζουέλας. Αυτή η μία οικογένεια, που αριθμεί πάνω από 3.000 μέλη, παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συχνότητα της νόσου του Χάντινγκτον στον κόσμο. Ο ένας στους τέσσερις πεθαίνει εξαιτίας της.

Οι ιστολογικές δλάδες που προκαλούνται μπορούν να γίνουν εύκολα αντιληπτές αν εξετάσουμε τον εγκέφαλο ενός νεκρού που έπασχε από τη νόσο. Ακριδώς στο κέντρο, κάτω από τα εγκεφαλικά ημισφαίρια, οι γεμάτες υγρό κοιλίες είναι διογκωμένες και ο περιβάλλον εγκεφαλικός ιστός έχει νεκρωθεί. Η περιοχή αυτή, όπου βρίσκονται τα βασικά γάγγλια, ελέγχει την κίνηση. Οι επισημειωμένες, όπως η Wexler, διαθέτουν σήμερα την τεχνική να διερευνούν, κάτω από την επιφάνεια των φοβερών συμπτωμάτων, κάτω από την προφανή δλάδη του εγκεφάλου, το χημικό σφάλμα που προκαλεί τη νόσο Χάντινγκτον. Η αγωγή με ορισμένα φάρμακα που επηρεάζουν τα συμπτώματα, εντείνοντάς τα ή εξασθενίζοντάς τα, δείχνει ότι η νόσος οφείλεται στην υπέρμετρη παραγωγή ή αυξημένη δράση της ντοπαμίνης, που είναι μία μόνο από το πλήθος των χημικών ουσιών που χρησιμοποιούν τα νευρικά κύτταρα για να επικοινωνούν το ένα με το άλλο. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ορισμένα από τα συμπτώματα της σχιζοφρένειας οφείλονται επίσης σε υπερδραστηριότητα του συστήματος της ντοπαμίνης σε άλλα μέρη του εγκεφάλου.

Αν διερευνήσουμε περαιτέρω το πλέγμα αιτίου και αποτελέσματος, θα διαπιστώσουμε ότι ένα γενετικό λάθος βρίσκεται πίσω από το χημικό σφάλμα. Κάθε παιδί ατόμου που είναι φορέας της ασθένειας έχει 50 τοις εκατό πιθανότητες να την κληρονομήσει. Τέσσερα χρόνια αφότου άρχισε τις έρευνές της στη Βενεζουέ-

λα, η Nancy Wexler και οι συνάδελφοί της εντόπισαν έναν γενετικό δείκτη στο υπαίτιο γονίδιο, ορατό κάτω από το μικροσκόπιο. Αυτός ο γενετικός δείκτης τής επέτρεψε να αναγνωρίσει νεαρά άτομα που θα εξεδήλωναν την ασθένεια και να τα συμβουλευσει να μην τεκνοποιήσουν. Η ανακάλυψη αυτή ήταν μία από τις πρώτες σαφείς ενδείξεις της παρουσίας κληρονομικού παράγοντα σε μια εγκεφαλική ασθένεια. Άλλοι γενετικοί δεσμοί εντοπίστηκαν, για τη σχιζοφρένεια, την κατάθλιψη, για μερικές μορφές της νόσου Alzheimer, και για πολλές άλλες σπανιότερες νευρολογικές διαταραχές.

Τα γονίδια δομούν νευρικά κύτταρα που επικοινωνούν σε μία χημική γλώσσα. Οι συνδέσεις αυτών των κυττάρων καθορίζουν την αντιληπτικότητα μας, τις σκέψεις και τις πράξεις μας. Ακόμη και τα αισθήματά μας, όπως και τα χαρακτηριστικά της προσωπικής μας ταυτότητας, είναι παράγωγα χημικών μεταβολών που τελούνται στον εγκέφαλο. Ο νους είναι ό,τι κάνει ο εγκέφαλος.

ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ

Ο John Searle, φιλόσοφος στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Μπέργλυ, συνοψίζει ως εξής αυτή την αλλαγή άποψης σχετικά με τον χαρακτήρα του νου:

Νους είναι το όνομα μιας διαδικασίας, όχι ενός πράγματος. Αυτή η διαδικασία συνίσταται καθ' ολοκληρίαν από συμβάντα στη φυσιολογία του εγκεφάλου. Δεν υπάρχει τίποτε το μυστηριακό, τίποτε εκτός του φυσικού κόσμου. Είναι μέρος της κανονικής βιολογικής μας ζωής.

Η καταγραμμένη φιλοσοφία γεννήθηκε στις αρχαίες ελληνικές αποικίες της Μικράς Ασίας τον 6ο π.Χ. αιώνα – εποχή που οι μυθολογικές ερμηνείες των φυσικών φαινομένων και της ανθρωπίνης μοίρας ήσαν ευρέως αποδεκτές, και το Μαντείο των Δελφών είχε το μέγιστο κύρος στον πολιτισμένο κόσμο. Οι πρώτοι φιλόσοφοι θέλησαν να αμφισβητήσουν τις καθιερωμένες δοξασίες. Οι αντιφάσεις και απιθανότητες των γεγονότων προκαλούσαν τη λογική. Διότι πολλά απ' όσα συμβαίνουν στον κόσμο διέ-

πονται από την αρχή αιτίας και αποτελέσματος. Οι φιλόσοφοι υποστήριζαν ότι η τάξη και η λογική θα πρέπει να είναι οι βάσεις της ερμηνείας.

Όταν ο Πλάτων ίδρυσε την Ακαδημία του στην Αθήνα, το 385 π.Χ., δύο διαμετρικά αντίθετες απόψεις για τον ανθρώπινο νου είχαν ήδη διαμορφωθεί: η μία ότι αποτελεί μέρος του φυσικού κόσμου, η άλλη ότι δεν αποτελεί. Ο Πλάτων πίστευε ότι η ανθρώπινη ψυχή είναι ενιαία και αθάνατη – άφθαρτη πνευματική ουσία που ορίζει τις πράξεις μας και τις σκέψεις μας, ανεξάρτητη από το σώμα, με το οποίο έχει προσωρινά μόνο συζευχθεί. Κατά το γνωστό απόφθεγμα του περιοδικού *Punch*:

What is Matter? — Never Mind.

What is Mind? — No Matter.

Έτσι γεννήθηκε η θεωρία του *δυσμού* – μια θεωρία που έβαλε τον νου και το σώμα σε διαφορετικές κατηγορίες, όχι λόγω της αδυναμίας να εξηγηθούν οι νοητικές λειτουργίες διά των φυσιολογικών ενεργειών του εγκεφάλου (όπως γίνεται με τους νεότερους *δυστές*), αλλά λόγω της υψηλής εκτίμησης των αφηρημένων ιδεών και της πίστης στη μοναδικότητα της ανθρωπότητας. Ωστόσο, ακόμη και στην εποχή του Πλάτωνα, η σκληρότερη υπόθεση σήκωνε κεφάλι. Ο Δημόκριτος υποστήριζε ότι *τα πάντα* στον κόσμο, ακόμη και ο ανθρώπινος νους, δημιουργούνται από τη συνέλευση «ατόμων» στο κενό. Ο νους, μολονότι συντίθεται από ειδικού τύπου άτομα, έχει βασικά υλική δομή.

Αν η φιλοσοφία του νου ήταν αγώνας ποδοσφαίρου, θα πρέπει να παραδεχούμε ότι, στο πρώτο ημίχρονο, ο *δυσμός* έβαλε τα περισσότερα γκολ – ιδιαίτερα ο «αλληλεπιδρών *δυσμός*» του μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου του 17ου αιώνα Καρτέσιου, που σφράγισε μέχρι σήμερα τη φιλοσοφία και την επιστήμη. Τον Καρτέσιο τον γοήτευαν οι μηχανές – τα ρολόγια, οι τροχαλίες, τα αυτόματα συντριβάνια, τα οποία ήσαν της μόδας στα παλάτια της Γαλλίας εκείνη την εποχή. Πίστευε πως το σώμα (συμπεριλαμβανομένου του νευρικού συστήματος) δεν ήταν τίποτε περισσότερο από μια μηχανή, η οποία συλλαμβάνει τα εξωτερικά γεγονότα διά των αισθήσεων, αποθηκεύει τις πληροφορίες, αντι-

δρά, κινεί τα μέλη της. Όλα αυτά επιτυγχάνονται αποκλειστικά διά των νευρικών συνδέσεων των αισθητηρίων οργάνων με τον εγκέφαλο, της πολύπλοκης νευρικής οργάνωσης εντός του εγκεφάλου, και της ροής υγρού κατά μήκος των νεύρων προς τους μυς. Η ψυχή παραμένει κατά το πλείστον σιωπηλός παρατηρητής, αόρατη και αχρειασθη μέσα στο θαυμαστό κουδούνι των νεύρων. Πού και πού μόνον, όταν προκύψει ανάγκη ηθικής κρίσης ή σκοπιμής επιλογής, αλληλεπιδρά κατά κάποιον τρόπο με τον μηχανισμό του εγκεφάλου – ένα άγγιγμα στο δοιάκι από το πνεύμα μέσα στη μηχανή.

Το 1649 ο Καρτέσιος διατύπωσε την άποψη ότι ο νους ή η ψυχή είναι πιθανόν να ασκούν τις επιδράσεις τους μέσω μιας ιδιαίτερης δομής στον εγκέφαλο, της αινιγματικής επίφυσης, μολονότι ο ίδιος είχε υποστηρίξει παλαιότερα ότι νους και σώμα συγχωνεύονται απολύτως το ένα μέσα στο άλλο. Στις *Σκέψεις περί της πρώτης φιλοσοφίας* του 1641, ο Καρτέσιος είχε γράψει: «Δεν ενοικώ απλώς στο σώμα μου, όπως ο ναύτης στο πλοίο. Είμαι πολύ στενά δεμένος μαζί του, συμμεμιγμένος με αυτό.»

Η θεωρία του Καρτέσιου, ότι οι πολύπλοκες λειτουργίες του εγκεφάλου ενός ζώου και ακόμη ότι η πλειονότητα των λειτουργιών του ανθρώπινου εγκεφάλου είναι απλώς παράγωγα μιας μηχανής που δεν έχει τίποτε το «πνευματικό», ελευθέρωσαν την επιστήμη από τον κορσέ του θρησκευτικού δόγματος. Από την άλλη μεριά, η θεωρία ότι για όλα τα ενδιαφέροντα στοιχεία της ανθρώπινης διανοητικής συμπεριφοράς (όπως η αντίληψη, η σκέψη, η επιλογή) ευθύνεται ένας συντελεστής που βρίσκεται εκτός των νόμων και των μεθόδων της επιστήμης, είναι μία μορφή φιλοσοφικής παραίτησης και υποταγής. Ίσως υπάρχει πράγματι μέσα μας μια δύναμη, θεμελιώδες στοιχείο της ύπαρξής μας, που δεν υπάγεται στους νόμους της φυσικής και της χημείας. Αλλά αν τούτο είναι αληθές, θα πρέπει να είναι αποδεκτό μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που η επιστήμη αδυνατεί να παράσχει εναλλακτικές, υλιστικές ερμηνείες.

Στο υπέρθυρο του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς ήταν γραμμένο το ρητό των Ελλήνων σοφών «Γνώθι Σαυτόν». Πιστεύουμε ότι η συνείδηση – η αυτοσυνειδησία – μάς παρέχει αυτή τη γνώση του εαυτού μας. Ο Καρτέσιος θεωρούσε ότι το μόνο

πράγμα που μπορούσε να εμπιστευθεί ήταν οι δικές του συνειδητές εμπειρίες. Αλλά τι εννοούμε με τη “συνείδηση”; Γνωρίζουμε πράγματι τον εαυτό μας και τον εγκέφαλό μας διά της ενδοσκόπησης;

Η ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΕΝΗ ΟΡΑΣΗ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΜΑΤΙΟΥ

Η συνείδηση είναι ένα παράθυρο από το οποίο βλέπουμε τον κόσμο και τον εαυτό μας μέσα στον κόσμο. Είναι το πολυτιμότερο κτήμα μας. Υπάρχουν ασφαλιστικά προγράμματα για την απώλεια των οργάνων σου ή των λειτουργιών σου – 5.000 στεργλίνες για το ένα μάτι ή χέρι, 10.000 για τα δύο. Αλλά πώς μπορείς να αποζημιωθείς για την απώλεια της *συνείδησης*; Χάνω τη συνείδησή μου σημαίνει παύω να υπάρχω σαν πρόσωπο. Κι ωστόσο δεν ξέρουμε σχεδόν τίποτε για τη λειτουργία αυτού του προδολέα που φωτίζει το σκοτάδι του ανθρώπινου νου.

Πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι, που έχουν μια ιδιοσυγκρασιακή τάση να εξηγούν με φυσικούς όρους τις λειτουργίες του εγκεφάλου και του νου, βρίσκονται σε δίλημμα όταν καλούνται να ερμηνεύσουν το παράθυρο της συνείδησης. Ορισμένοι αρνούνται ότι η συνείδηση είναι *πράγμα* που απαιτεί εξήγηση, ενώ άλλοι θεωρούν ότι συνιστά απλώς και μόνο λανθασμένη χρήση της γλώσσας. Μερικοί υποστηρίζουν ότι ανήκει στην κατηγορία εκείνη των προβλημάτων (όπως ο χαρακτήρας του απείρου) που δεν μπορούν να κατανοηθούν από τον ανθρώπινο νου, ενώ άλλοι, όπως ο John Searle, θεωρούν τη συνείδηση *παράγωγο* του μηχανισμού του εγκεφάλου, η σύνθεση της οποίας είναι δυνατή λόγω της ειδικής ύλης από την οποία είναι κατασκευασμένος ο εγκέφαλος. Καθώς εξηγεί ο Searle:

Η απόδειξη της συνείδησης είναι το γεγονός ότι είμαστε συνειδότες. Όταν ο επιστήμονας μου λέει ότι το τραπέζι δεν είναι πράγματι στερεό, γιατί αποτελείται από ένα νέφος μικροσωματίδιων, ή ότι ο ήλιος *φαίνεται* να δύει, ενώ στην πραγματικότητα δεν δύει, είναι ψευδαίσθηση την οποία δημιουργεί η περιστροφή της γης γύρω από τον άξονά της, μπορώ να τα δεχθώ και τα δυο, διότι αντιλαμβάνομαι τη διάκριση μεταξύ φαινομέ-

νου και πραγματικότητας. Αλλά ως προς την ύπαρξη της συνείδησης, το φαινόμενο *είναι* η πραγματικότητα. Εφ' όσον αισθάνομαι ότι έχω συνείδηση, *έχω* συνείδηση.

Υπολογιστές που κατασκευάζονται από ανθρώπους *θα μπορούσαν*, στο μέλλον, να προγραμματιστούν έτσι ώστε να έχουν συνειδητές εμπειρίες. Αλλά ο John Searle ισχυρίζεται ότι δεν μπορούμε να πούμε ότι έχουν συνείδηση, διότι το πρόγραμμά τους μιμείται απλώς, τέλεια έστω, πράγματα που κάνουν οι συνειδητοί άνθρωποι. Για να ενισχύσει το επιχείρημά του, χρησιμοποιεί μια αλληγορία: την ιστορία μιας αλλόκοτης υπολογιστικής μηχανής, που αποτελείται από ένα δωμάτιο μέσα στο οποίο είναι κλειδωμένο ένα πραγματικό, συνειδητό, σκεπτόμενο ανθρώπινο. Από μία θυρίδα στον τοίχο έρχονται μέσα κάρτες όπου είναι γραμμένοι κινέζικοι χαρακτήρες. Ο άνθρωπος που είναι στο δωμάτιο έχει μια στοίδα παρόμοιες κάρτες με λέξεις στα αγγλικά και ένα μεγάλο βιβλίο με κανόνες που του λέει ποιες κάρτες να στείλει έξω, από μια άλλη θυρίδα, ανταποκρινόμενος στα κινεζικά μηνύματα. Δεν ξέρει ούτε κινεζικά ούτε πώς λειτουργεί το βιβλίο με τους κανόνες. Εκτελεί δουλικά εντολές. Επιμύθιον: το δωμάτιο είναι υπολογιστής, ο άνθρωπος ο κύριος επεξεργαστής του, το βιβλίο με τους κανόνες ένα πρόγραμμα για τη μετάφραση των κινέζικων στα αγγλικά. Ο “υπολογιστής” κάνει τη δουλειά του, αλλά δεν έχει συνείδηση του τι κάνει. Συμπεραίνει, λοιπόν, ο Searle ότι οι υπολογιστές δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι συνειδητές απλώς και μόνον επειδή αυτό που κάνουν μοιάζει με τη συμπεριφορά των εχόντων συνείδηση ανθρώπινων όντων.

Κατά τη γνώμη μου, αυτό το επιχείρημα έχει ένα βασικό λάθος, που είναι και το κλειδί για την πραγματική φύση και λειτουργία της συνείδησης. Ο Searle πιστεύει ότι η συνείδηση έχει πραγματική αξία και ότι διαχειριζόμαστε ως επί το πλείστον τη ζωή μας με διανοητικές διαδικασίες. Αλλά αν η συνείδηση είναι τόσο σπουδαία, πώς θα μπορούσε μια υπολογιστική μηχανή να μιμηθεί τέλεια τον πλούτο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αν δεν είχε επίσης αυτή τη θεμελιώδη ιδιότητα διανοητικής εμπειρίας;

Στο τέλος του μεγάλου έργου του *Tractatus*, που εκδόθηκε το 1929, ο αινιγματικός φιλόσοφος Ludwig Wittgenstein έγραψε:

«Για αυτά που δεν μπορούμε να μιλήσουμε, πρέπει να σιωπάμε». Για έναν επιστήμονα, η άποψη αυτή μοιάζει υπερβολικά εσωστρεφής. Διαθέτουμε πλούσια γλώσσα για τις καθημερινές διανοητικές μας διαδικασίες, αλλά δεν έχουμε ακριβές λεξιλόγιο για να περιγράψουμε τον *μηχανισμό* της συνείδησης. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι θα διαπράξουμε φιλοσοφική ανοσιουργία αν αναφερθούμε στο θέμα σε επιστημονικά πλαίσια. Όπως οι πυρηνικοί φυσικοί αναγκάστηκαν να εφεύρουν τα “αδρόνια”, τα “μποζόνια” κ.λπ. για να εξηγήσουν τον θαυμαστό κόσμο των σωματιδίων του ατόμου, έτσι και η επιστήμη θα πρέπει να εφεύρει νέους τρόπους αφήγησης της διαδικασίας που αποκαλούμε συνείδηση, για να περιγράψει τον μηχανισμό της.

Προτού όμως καταλάβουμε *πώς δουλεύει*, μπορούμε να ρωτήσουμε *τι κάνει*. Ο Nicholas Humphrey, ζωολόγος και φιλόσοφος, έγραψε ότι «η Φύση έδωσε στα ανθρώπινα όντα το μεγάλο δώρο της *αναστοχαστικής* αντίληψης». Αν, λοιπόν, η Φύση μάς έκανε συνειδότες, ο μηχανισμός της συνείδησης θα πρέπει να είναι αποτέλεσμα φυσικής επιλογής. Σε αυτή την περίπτωση, η «επίγνωση των διεργασιών του νου» (που, σύμφωνα με τον Humphrey, μας δίνει η συνείδηση), θα πρέπει να ενίσχυσε τις προοπτικές βιολογικής επιβίωσης των όντων τα οποία προίκισε η Φύση με αυτό το δώρο.

Ο Humphrey πιστεύει ότι το κλειδί για την ερμηνεία της *προσαρμοστικής* λειτουργίας της συνείδησης είναι η πολυπλοκότητα της ανθρώπινης κοινωνίας. Οπωσδήποτε, τα ευρήματα των απολιθωμάτων παρέχουν σοβαρές ενδείξεις ότι οι πρώτοι ανθρωπίδες ήταν λίαν κοινωνικά άτομα. Με την αλλαγή στο διαιτολόγιο (από τη χορτοφαγία στην κρεοφαγία) αναπτύχθηκε το ομαδικό κυνήγι, με όλες τις απαιτήσεις σχεδιασμού, επικοινωνίας και συνεργασίας. Αλλά είναι πιθανόν να υπήρξε ισχυρότερος ένας άλλος παράγοντας. Η διάρκεια ζωής ήταν βραχεία, ίσως 20 χρόνια κατά μέσον όρο. Αλλά η παιδική ηλικία και εφηβεία ήταν ήδη πολύ μακρές – δεδομένο που επέτρεπε στον ευμεγέθη ανθρώπινο εγκέφαλο να αναπτυχθεί και να ωριμάσει. Η μεγάλη πιθανότητα θανάτου των γονέων προ της ενηλικίωσης των τέκνων τους είναι φυσικό να επέβαλε τη δημιουργία συνεκτικών κοινωνικών ομάδων, στις οποίες είχε ανατεθεί η ανατροφή των παιδιών. Κάθε

ανάπτυξη του εγκεφάλου, που βοηθούσε αυτούς τους πρώτους ανθρώπους να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις μιας όλο και πιο πολύπλοκης κοινωνικής δομής, θα πρέπει να ήταν λυσιτελής και, ως εκ τούτου, διατηρήσιμη. Ο Nicholas Humphrey βλέπει εδώ το κλειδί για την ερμηνεία της συνείδησης:

Τα ανθρώπινα όντα... είναι υποχρεωμένα να έχουν έναν τρόπο πρόδλεψης και κατανόησης της *συμπεριφοράς* των άλλων μελών του είδους στο οποίο ανήκουν. Πώς το επιτυγχάνουν; Χρησιμοποιώντας ένα διανοητικό πρότυπο που αξιοποιεί συνεχώς τις πληροφορίες που λαμβάνουμε όταν κοιτάζουμε με το εσωτερικό μάτι της συνείδησης και βλέπουμε τον δικό μας νου, αποτελούμενο από επιθυμίες, θελήσεις, αισθήματα, αισθήσεις, κ.λπ. Έχουμε έτσι ένα εννοιολογικό πλαίσιο εντός του οποίου μπορούμε να καταλάβουμε τα άλλα ανθρώπινα όντα.

Αυτή η κομψή θεωρία γεννά τις εξής απορίες: Πρώτον, γιατί η συνείδηση χρησιμοποιεί τόσο παράξενους συμβολισμούς; Για παράδειγμα, η βιολογική αξία της εύρεσης ερωτικού συντρόφου προφανώς σχετίζεται με την τεκνοποιία. Αλλά όταν βρεις το τέλειο ταίρι σου, *νιώθεις* ότι είσαι *ερωτευμένος* – αίσθημα που δεν μας λέει τίποτε για την ωμή αναγκαιότητα της αναπαραγωγής. Η συνείδηση μεταφράζει βιολογικές αναγκαιότητες σε αισθήματα πόνου και ηδονής, ανάγκης και συγκίνησης.

Δεύτερον, γιατί το εσωτερικό μάτι βλέπει τόσα λίγα; Μας δίνει μια φευγαλέα μόνο ματιά (κι αυτή παραμορφωμένη) του εσωτερικού κόσμου. Πολλά απ' όσα κάνει ο εγκέφαλός μας είναι εντελώς κρυμμένα από τη συνείδηση. Όταν βλέπεις και αναγνωρίζεις έναν φίλο σου, δεν έχεις καμία απολύτως επίγνωση ότι δισεκατομμύρια νευρικών κυττάρων έχουν αφομοιώσει τα σήματα που έρχονται από τα μάτια σου, τα έχουν διυλίσει και μετατρέψει στη σοφία της αντίληψης. Όταν πιάνεις ένα μολύδι, χιλιάδες υπολογισμοί καθορίζουν τον μυϊκό τόνο και ρυθμίζουν τη λαβή, σύμφωνα με την εμπειρία που έχεις ως προς το βάρος του μολυβιού και τη δύναμη της βαρύτητας. Οι περισσότερες ενέργειες του ανθρώπινου νου δεν είναι ορατές από το εσωτερικό μάτι της συνείδησης.

Διστάζω να χρησιμοποιήσω τη λέξη “υποσυνείδητο”, διότι η

ασυνείδητη περιοχή που εικάζεται από τη σύγχρονη ψυχολογία είναι μακριά από τον υποσυνείδητο κόσμο του Σίγκμουντ Φρόυντ και των θεωρητικών της ψυχανάλυσης που τον ακολούθησαν. Στο ράφι της βιβλιοθήκης του σπιτιού στο Χάμπστεντ, όπου ο Φρόυντ έφερε την οικογένειά του το 1938, υπάρχει η γερμανική έκδοση των απάντων του Κάρολου Δαρβίνου, του 1875. Ο Φρόυντ έλεγε ότι είχε επηρεαστεί πολύ, όπως οι περισσότεροι επιστήμονες της γενιάς του, από τις ιδέες του Δαρβίνου. Ωστόσο, ο αλλόκοτος κόσμος της απωθημένης σεξουαλικότητας και του ζοφερού συμβολισμού που αποτελεί για τον Φρόυντ τον υποσυνείδητο νου, μου φαίνεται ότι μας λέει περισσότερα για τη μεγαλοαστική κουλτούρα της προπολεμικής Βιέννης απ' ό,τι για τις ζωώδεις αρχές της ανθρωπότητας. Η σύγχρονη ψυχολογία μάς έχει δώσει μια νέα έννοια του ασυνείδητου νου.

Στην ακμή του, κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων, ο μηχανισμός της πρόρρησης, στον οποίο στηριζόταν το Μαντείο των Δελφών, επαυξήθηκε και βελτιώθηκε. Κατά μία έννοια, λειτουργούσε λίγο σαν το ανθρώπινο μυαλό. Σε αυτό το ομοίωμα του νου, η Πυθία αντιπροσώπευε τη συνείδηση – διακρίνοντας, κατανοώντας και προφητεύοντας το μέλλον. Αλλά πίσω από αυτήν υπήρχε ένας αόρατος, υποσυνείδητος κόσμος. Ένα δίκτυο κατασκόπων ήταν τα μάτια της και τα αυτιά της. Και οι ιερείς-προφήτες που την περιστοίχιζαν, εκτιμούσαν και ζύγιζαν κρυφά τις μαρτυρίες προτού τη συμβουλευτούν και μεταφράσουν τα ακατάληπτα μουρμουρητά της.

Η συνείδηση εξηγεί και προλέγει, αλλά η άποψη του κόσμου και του μέλλοντος που μας δίνει βασίζεται σε μηχανισμούς που είναι κρυμμένοι. Η αντιληπτικότητα μας, οι πεποιθήσεις μας, οι σκέψεις και η μνήμη μας είναι δυνατόν να επηρεαστούν από τις ανάγκες μας και τις προσδοκίες μας, από τις πολιτικές και κοινωνικές μας απόψεις, ή ακόμη και από την υποβολή ενός υπνωτιστή.

Η έρευνα του εγκεφάλου και η ψυχολογία πρέπει να προσπαθήσουν να δώσουν μια εξήγηση του μυστηρίου του νου από την άποψη της δομής και της οργάνωσης του εγκεφάλου. Το έργο είναι τεράστιο, αλλά το ενδεχόμενο αποτέλεσμα είναι ανεκτίμητο. Προσωπικά πιστεύω ότι ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι η πιο συ-

ναρπαστική πρόκληση που έχει απομείνει για την επιστήμη. Η κατανόηση του κόσμου της φυσικής, από τα άτομα ως τα αστέρια, είναι θαυμάσια. Αλλά η κατανόηση του οργάνου που μας επιτρέπει να κατανοούμε, είναι ένα θαύμα αυτό καθ' εαυτό. Ο ανθρώπινος εγκέφαλος μας κάνει αυτό που είμαστε. Δημιουργεί τον νου, που έκανε τους ανθρώπους να χτίσουν ναούς, παλάτια και θέατρα, να επινοήσουν τη θρησκεία, τη φιλοσοφία και την επιστήμη, το δράμα, τη μουσική και την τέχνη, να εξερευνήσουν ολόκληρο τον πλανήτη, ακόμη και να δραπετεύσουν από το περιβάλλον που δημιούργησε αυτούς τους ίδιους τους ανθρώπους.